

Compendium etymologiae et syntaxis

Egy hazai kiadású kétnyelvű latin
grammatika könyvészeti
és kritikátörténeti vonatkozásai

Bartók István

A régiségben Magyarországon és Erdélyben kiadott irodalomelméleti kézikönyvek nemcsak a régió kritikátörténetéhez szolgálnak számos adalékkal, hanem a kiadástörténet nyomon követésével az egyes művek európai elterjedéséhez is. A hazai praeceptumirodalom ugyanis legtöbbször idegenben megjelent előzményekre épül, a betű szerinti utánn nyomásoktól az önálló átdolgozásokig.

A retorikai és logikai összefoglalók mellett a grammatikai kompendiumok is megérdemlik a figyelmet. Nyelvtudomány-történeti jelentőségük mellett az irodalmi gondolkodásnak is értékes dokumentumai. A latin nyelvtanok sokszor mutatnak átfedéseket a retorikával és a poétikával: prozódiai, metrikai, műfajelméleti tudnivalókat is tartalmaznak. Az anyanyelvi művelődés szempontjából különösen fontosak a párhuzamos latin–népnyelvű összeállítások, hiszen a latin minták követése döntő mértékben hozzájárult a népnyelvű grammatikai irodalom alakulásához és az anyanyelv igényes használatához.

A következőkben tárgyalandó kiadvány egy Bártfán 1597-ben kiadott kétnyelvű, latin–német nyelvtan.¹ A nyomtatvány egyetlen ismert példányára Dankanits Ádám útmutatását követve Borsa Gedeon akadt a nagyszzebeni álla-

¹ *Compendium etymologiae et syntaxis in usum gymnasii Gorlicensis editum*, opera Laurentii Ludovici Leoberg. Adiecta sunt gnorismata regularum in syntaxi usurpata a Valentino Trocedorfio in schola Goldberg, Bártfa, Jakob Klöss, 1597. (RMNy 794)

mi levéltárban. Ő tette közzé rövid leírását,² ennek nyomán került az RMNy-be.

Néhány korábbi adat nagy valószínűséggel erre a kötetre vonatkozhat. Bogár Judit említi ifjabb Buchholtz György naplója alapján, hogy idősebb Buchholtz György (1643–1725) „Szebenben Donatus nyelvtanából, Comenius *Vestibulum*ából, egy »Compendium Görlicense«-nek nevezett könyvből” tanult.³ Okkal feltételezhető, hogy ez a *Compendium* bártfai kiadásának szebeni példánya volt. A szebeni kötet egy 19. századi katalógusban is felbukkan: a szuperintendensi könyvtár jegyzékében a szerkesztőjét Leoberg néven sorolták be a betűrendbe.⁴

A munkát és tágabb összefüggéseit Sára Balázs ismerteti rendkívül alapos tanulmányában.⁵ Grammatikatörténeti áttekintésében a 15. század végétől vázolja az előzményeket, és a 17. század első harmadáig követi a diszciplína alakulását. Kitér a legjelentősebb szerzőkre és munkásságukra, ezekkel összevetve kijelöli a bártfai kiadvány helyét a német szerkesztésű latin nyelvtanok sorában. Bemutatja a közvetlen minta szerzőit; munkájukat a hagyomány és az utóélet vizsgálata alapján az érett és a késői humanizmus határán helyezi el.

A továbbiakban a legfontosabb tudnivalókat foglalom össze röviden, kiegészítve néhány korábban figyelembe nem vett könyvészeti adattal, majd kiemelem a kritikátörténet számára érdekes mozzanatokat. Ilyenek azok az elméleti fejtegetések és gyakorlati megoldások, amelyek a népnyelv használatára vonatkoznak a latintanításban.

Az első rész melanchthoniánus latin nyelvtanát (*Grammatica, Orthographia, Etymologia, Syntaxis*) a szerkesztő, Laurentius Ludovicus saját nevének tette közzé. A második részt, a kötet második felét kitevő, részletesen kidolgozott szintaxist – amint azt a címben is feltüntette – Valentinus Trotzendorf nyomán közölte.

A címlapon szereplő két szerző közül Valentin Friedland von Trotzendorf (1490–1556) a korábbi, tevékenysége a 16. század első felére tehető. Tanári pályáját 1516-ban Görlitzben kezdte. 1518-ban Wittenbergbe ment, ahol kapcsolatba került Philipp Melanchthonnal. 1523-ban Goldbergben (ma Złotoryja, Lengyelország) megszervezte iskoláját, amelyet néhány év kihagyással (1527–1531) haláláig vezetett. Az intézményt Németországból, Csehországból, Lengyelországból, Litvániából, Magyarországról és Erdélyből érkezett tanulók

² BORSA 1971, 211.

³ BOGÁR 2009, 86.

⁴ „Leoberg, Laur. Ludov. Compendium etymologiae et syntaxis... Adjecta sunt gnorismata regularum in syntaxi usurpata a Valent. Trocedorfio, Bartphae 1597”. *Katalog der Bibliothek der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*, hrsg. Landesconsistorium, Brassó, W. Krafft, 1889, 430.

⁵ SÁRA 1999–2001, 159–181.

is látogatták.⁶ Munkásságát elsősorban a neveléstörténeti szakirodalom tartja számon. Szempontunkból grammatikai munkái érdemelnek figyelmet.

A kötet másik szerzője, Laurentius Ludovicus (1536–1594), a görlitzi iskola rektora nagy tisztelője volt Trotzendorfnak. Halála után több művét kiadta, köztük latin nyelvtanokat is. Az egymásra épülő kötetek az Európa-szerte elterjedt gyakorlatnak megfelelően az alapfoktól a magasabb szintű ismeretekig rendszerezték a tudnivalókat, Donatustól kezdve Melanchthonon és Sturmon keresztül Trotzendorfig.

A latintanulás Donatus elemi nyelvtanával kezdődött. Egyik változatát a görlitzi iskola használatára Ludovicus is közzétette.⁷ Magasabb fokon Melanchthon grammatikáját használták. Ludovicus kiadásában emellett megtalálhatók a szintaxisnak a bártfai kézikönyvből is ismert, Trotzendorf-féle szabályai. Első ismert kiadása 1592-ből származik.⁸ A későbbi edíciókban Ludovicus ajánlásának kelte 1581. Az összeállítás igen népszerű lehetett: Görlitzben még a 17. század első felében is újra meg újra megjelentették. Fennmaradtak adatok pontosan nem datálható prágai nyomtatványokról is.⁹

Ludovicus szerkesztett egy porozódiai útmutatót iskolájának alsóbb osztályai számára,¹⁰ előszót írt Martin Mylius Sturm nyomán összeállított kézikönyvéhez a periódusok tanulmányozásának hasznáról,¹¹ kiadta Hieronymus Vida poétikáját.¹² Grammatikai munkásságából megemlítendő még a diszciplína tanításáról és tanulásáról szóló beszéde.¹³ Érdekessége, hogy a görlitzi gimnázium

⁶ A Borsa Gedeon által hivatkozott forrás: JÖCHER 1751, 1338. hasáb.

⁷ *Donati declinationum et coniugationum paradigma, Adiecta puerili interpretatione, In usum Scholae Gorlicensis*, Frankfurt, 1568.

⁸ *Compendium praeceptionum grammaticarum Philippi Melanchthonis, In usum scholae Gorlicensis, Gnorismata regularum in syntaxi, et formae applicandi exempla, Omnia tradita, et feliciter usurpata Valentino Trocendorfio in schola Goldbergensis*, edita opera Laurentii Ludovici Leobergensis, Görlitz, Ambrosius Fritsch, 1592. (VD16 ZV 32464)

⁹ Daniel Adam z Veleslavína, 1589–1599, USTC 1919395; Jan Otmar Jakubův Dačický, 1580–1600, USTC 568046. Vö. PÍŠNA 2014, 49–57.

¹⁰ *Compendium prosodiae in usum classium inferiorum scholae Gorlicensis, De periodis distinctionibus, calendis, nonis & idibus mensium numerandus*, Görlitz, Iohannes Rhamba, 1599. (VD16 ZV 9938)

¹¹ *Doctrina de periodis ex scholis Sturmiensis collecta, et ad methodum dialecticam redacta, atque edita in usum scholae Gorlicensis, Addita est oratio Ciceronis pro Archia ad eandem methodum examinata*, Görlitz, Ambrosius Fritsch, 1588. (VD16 ZV 11336)

¹² *M. Hieronymi Vidae Cremonensis Poetae, et Albae Episcopi Poeticorum libri tres, ad Franciscum, Francisci regis Franciae filium, in usum scholae Gorlicensis iterum edita*, Adiecta praecipuorum capitum distinctione, per Laurentium Ludovicum Leobergensem, Görlitz, Ambrosius Fritsch, 1592. (VD16 ZV 31149)

¹³ *Oratio de ratione descendique grammaticam, recitata in gymnasio Gorlicensi ab Alexandro Gisio Dantiscana, XVII. Calend. Jul. 1569*, Görlitz, Ambrosius Fritsch, 1570. (VD16 G 2123)

ziumban az egyetemi disputációk mintájára az anyagot Ludovicus előadásai nyomán – mintegy respondensként – egy diák, Alexander Gisius adta elő. Az oráció elismertségét igazolja, hogy később bekerült egy Sturm által szerkesztett gyűjteményes kötetbe is.¹⁴

A magyar könyv- és kritikátörténetet közvetlenebbül érinti az a német kiadvány, amelyiknek címe és tartalma csaknem pontosan megegyezik a bártfai nyomtatványával, így nagy valószínűséggel tekinthetjük közvetlen mintájának. A legkorábbi ismert példány 1572-ből származik.¹⁵ A magyar kutatás számára a bártfai kiadás az érdekesebb, ezért a továbbiakban abból idézek, annak a lapszámaira hivatkozva. Ezek a különböző szedés és tördelés miatt nem mindig egyeznek a görlitziével. Azokra az eltérésekre, amelyek nem tipográfiai okokból adódnak, a maguk helyén visszatérek.

Az egyes részek keletkezésére a kísérőszövegekből következtethetünk. A kötetbe Ludovicus két ajánlást és egy előszót írt. A Valentin Ritternek címzett első ajánlás az egész kötetet vezeti be, kelte a megjelenés éve, 1572. Ebben a szerkesztő a jelen kiadást a negyediknek nevezi.¹⁶ Ezt követi a görlitzi iskola negyedik osztályos tanulóihoz szóló előszó, 1567-ből keltezve.

A kötet második fő részét, a Trotzendorf által rendszerezett szintaxist bevezető ajánlás címettjei: Joachim Schmid, Georgius Schnitter és Joannes Emericus. Keltezése 1567. október. Ekkor készülhetett el Ludovicus átírata. A megfogalmazásból arra lehet következtetni, hogy ez nem is az első változat, mivel ez alkalommal a könyvecskének mintegy új arcát mutatja meg tanítványainak.¹⁷ A szerkesztő azt is megemlíti, hogy a témát illetően Trotzendorf tekintélyére támaszkodik, aki már 30 évvel ezelőtt ezzel a módszerrel tanította a mondatant.¹⁸

A munka egy másik kiadásából az erfurti egyetemi könyvtárban őriznek egy erősen megrongálódott példányt, amelyiknek a címlapján az impresszum és a nyomdászjelvény a jelzetet tartalmazó cédulával le van ragasztva, így a nyomda és a kiadás helye nem állapítható meg. Annyit lehet tudni, hogy a 9. kiadás,

¹⁴ *Institutiones literatae sive de discendi atque docendi ratione*, Tomus tertius, Torun, Andreas Cotenius, 1588, 334–381.

¹⁵ *Compendium etymologiae et syntaxis, in usum gymnasii Gorlicensis, Editum opera Laurenti Ludovici Leoberg, Adiecta sunt gnorismata regularum in syntaxi, usurpata a Valentino Trocedorfio in schola Goldberg*, Görlitz, Ambrosius Fritsch, 1572. (VD16 L 3138)

¹⁶ „in quarta huius libelli editione”, *Compendium* 1597, A2r.

¹⁷ „Cum novam quasi faciem libelli huius pueris nostris proposuisse videri possim: pauca quaedam duxi de consilio nostro hoc loco esse dicenda.” *Uo.*, F2v.

¹⁸ „Habeo hac etiam in re auctoritatem D. TROCENDORFFII, qui pueros hac regularum in scribendo distinctione annis iam ante triginta annis uti voluit.” *Uo.*, F5v.

keletkezését 1581-re teszik.¹⁹ Egy ellenőrizhetetlen bibliográfiai adat szerint a munkát a 17. században is kiadták.²⁰

Összevetve az 1572. évi görlitzi és az 1597. évi bártfai kiadást, néhány kisebb-nagyobb eltérés alapján felvetődhet annak a lehetősége, hogy az utóbbi egy ma már nem ismert másik edíció alapján készülhetett. Hogy korábbi kiadások voltak, az az idézett hivatkozás („editio quarta”) alapján biztosra vehető. Egy ilyen esetleges felhasználására utalnak a különbségek is.

A görlitzi kiadvány első ajánlásában az Euripidész-idézet csak görögül szerepel, a bártfai nyomtatványban azonban ott áll a latin fordítás is:

Consueta saepe plus movere virium,
Natura quam solere potest, deprendimus.²¹

Lehet persze, hogy a bártfai nyomdász a grammatika használóira gondolva érezte szükségesnek a könnyebben érthető változatot. Következhetett ugyanebből a megfontolásból egy lényegesebb tartalmi bővítés is. A görlitzi redakcióban az utolsó rész („De Grammatica constructione”) végén a kötet a „Finis” szóval zárul. Az utána következő lapokon már csak a címlapon is szereplő „Grammatica ianua artium” feliratú embléma áll, majd a kolofon: „Excudebat Ambrosius Fritsch, Anno M. D. LXXII.” A bártfai nyomtatványban ugyanez a rész ugyancsak a „Finis” szóval végződik,²² de utána folytatódik a kötet: 21 lapon igeragozási táblázatok következnek.²³

Ha nem feltétlenül a nyomdász leleményére gondolunk, hanem számításba veszünk egy mintául szolgáló, ma már ismeretlen kiadást, akkor elgondolkozhatunk a görlitzi tanulóknak szóló előszónak a bártfai edícióban szereplő 1567. évi keltezésén. Akár nyomdahiba is lehet a mintaként feltételezhető 1572. évi kiadás megfelelő helyén álló 1566 helyett. De nemcsak az évszám különbözik, hanem a megfogalmazás is:

Görlitz, 1572: Gorlicii Calend. Februarii, Anno M.D. LXVI.²⁴

Bártfa, 1597: Gorlicii Lusatorum. Calend. Febr. Anno 1567.²⁵

¹⁹ [Com]pen[di]um [ety]molo[giae] et syntaxis, [in] usum gymnasii Gorlicensis, Editum, opera [Lau]rentii Ludovici Leoberg, Adiecta sunt [gno]rismata regularum in syntaxi, usurpata a Valentino Trocedorfio in schola Goldbergensi. (VD 16 ZV 29021)

²⁰ Compendium etymologiae et syntaxis in usum gymnasii Gorlicensis, Editum opera Laurentii Ludovici Leoberg, Adiecta sunt Gnorismata regularum in syntaxi, usurpata a Valentino Trocedorfio in schola Goldberg, Frankfurt, Andreas Eichorn, 1611. Forrás: BÜLOW 1880, 352.

²¹ Compendium 1597, A3v.

²² Uo., M6r.

²³ „Coniugatio verborum” – Uo., M6v–O3r.

²⁴ Compendium 1572, A6v.

²⁵ Compendium 1597, A6v.

A modern könyvészetben nem szerepel ilyen kiadás, de egy régebbi forrás alapján elképzelhető. Egy bibliográfiai adat ugyanis egy 1567. évi frankfurti kiadás egy példányának egykori lelőhelyét őrizte meg. Johann Gottlob Nimptsch boroszlói archidiakónus (1697–1769) könyvtárjegyzékben a különböző tartalmú, nyolcadrét formátumú könyvek között a 487. tételként így szerepel: „Laur. Ludovici Compendium Etymologiae et Syntaxis, Francof. 1567.”²⁶

Akármi is volt a bártfai nyomdász mintája, mindenképpen figyelmet érdemel a népnyelv használata. Ludovicus a szintaxis ajánlásában említi, hogy a könnyebb tanulhatóság érdekében szükségesnek tartja az anyanyelvi párhuzamokat. Ezért választotta az anyag előadásának ezt a módját. Akik ezt követik, habozás nélkül egyformán eligazodnak mind az anyanyelvben, mind a latinban. Számol a felmerülő kétségekkel is: nehézkesnek és megvalósíthatatlannak tűnik azokat a szakkifejezéseket visszaadni, amelyeknek nincs meg az elnevezésük a vulgáris nyelvben; az is előfordulhat, hogy a kitalált új kifejezéseket nem értik meg. Mégis gyakran igen hasznos ilyeneket használni, mivel a gyerekek könnyebben befogadják az anyanyelvük ismertebb szavait, mint a latinokat. Amennyire tehát lehetséges volt, nem esett nehezére a legáltalánosabb szabályokat anyanyelven is megadni, nehogy emiatt maradjon ki valami a tanulmányokból.²⁷

A kötet mindkét részében a definíciók, szabályok és példák gyakran németül is szerepelnek. Egy példa a kétnyelvű definíciókra és szakkifejezésekre a kötet első részéből:

Circa quod versatur Orthographia? Circa literas.

Sie gehet mit dem Buchstaben.

Quomodo dividuntur Literae? In Vocales et Consonantes.

Etliche heissen Schaller, etliche Mitschaller.²⁸

²⁶ *Bibliotheca Magistri Joannis Gottlob Nimptschii*, Boroszló, Joannes Michael Gampertus, 1770, 275.

²⁷ „Haec ipsa res coegit me ad certum verborum modum in ipsa interpretatione: quem discentes in vernacula lingua aequae ac in latina sine haesitatione sequerentur, ineptum plane adeoque absurdum est, reddere vocabula artis: quae appellationibus suis carent in nostra lingua, aut novitate ficta vulgo non intelliguntur. Non raro tamen quaedam haud incommodè dici possunt: quae puerorum aures fortius feriunt notioribus vocibus vernaculae linguae, quam Latinae. Quantum ergo fieri potuit, ascribere ea etiam vernacula lingua regulis communioribus molestum non fuit: ne hac quoque parte deesse pateremur studium nostrum pueris.” *Compendium* 1597, F4r.

²⁸ *Uo.*, A7v.

Egy másik példa a szintaxisból a szabályok és a példák kétnyelvű megfogalmazására:

Adiectivum & Substantivum eodem genere, numero et casu coherent.

Wenn man ein Adiectivum und Substantivum will zusammen setzen, so muss es also geschehen, das sie in dreyen accidentibus über einkommen, nemlich genere, numero et casu. Ut:

Amicus certus in re certa cernitur.

Ein guter freund wird erkant in unglück.²⁹

A *syntaxis figurata* tárgyalása során előkerülnek retorikai-poétikai fogalmak, mint például *Appositio*, *Synthesis*, *Zeugma*, *Syllepsis*, *Prolepsis*, *Evocatio*, *Antiptosis*, *Enallage*, *Synecdoche*. És mindezek szabatos népnyelvű – német – meghatározásai és példái.

A vulgáris nyelvek használatát illetően a latin nyelvtanokban a nyugat-európai helyzethez képest nálunk némi fáziskésés mutatkozik. A hazai redakciók mintájául szolgáló külföldi kiadásokban – különösen Leonhard Culmann Donatus-átdolgozásaiban és Melanchthon grammatikáiban – a latin szövegrészek mellett következetesen ott állnak német megfelelőik: a definíciók és szabályok fordításai, magyarázatok és párhuzamos paradigmasorok. Itthon viszont az oktatásban sokáig az a felfogás érvényesült, mely szerint a latint csak a latin segítségével lehet és kell megtanulni, az iskolákban az anyanyelv használatát egyenesen tiltották.

Johann Honter latin grammatikájának krakkói edícióiban – a kiadó, Franciscus Mymerus Silesius jóvoltából – a latin anyagot lengyel értelmezések világítják meg. Ezek a brassói kiadásokból elmaradtak, ami érthető, hiszen ott nem volt szükség rájuk. Honter, aki maga is német anyanyelvű volt, a legfőbb mintájánál, Aventinusnál bőségesen található német magyarázatokat latinra fordítva közölte. Így tehát színtiszta latin grammatikával kívánta a brassói diákokat eligazítani a megtanulandó nyelv rejtelmeiben.

A Culmann és Melanchthon alapján készült hazai redakciókban el-elve előfordulnak német szövegrészek, magyar értelmezésekre legfeljebb egy-egy példa akad. Ezekhez képest figyelemre méltó, hogy a *Compendium* bártfai kiadása teljes mértékben átveszi a német párhuzamokat. A történelmi Magyarország városainak – az adott esetben Bártfának – német ajkú lakosságát figyelembe véve ez nagyon is indokolt.

A magyar értelmezéseket illetően rendkívül fontos az ugyancsak a század végén keletkezett, *Kolozsvári Grammatika* néven számontartott kézirat: ma-

²⁹ Uo., F5v.

gyarul tárgyalja a latin nyelvtant, bőséges példaanyagot szolgáltatva arra nézvést, hogyan segítheti az anyanyelv a latin tanítását.³⁰

A népnyelvű kiegészítések a latin grammatikákhoz nagyobb számban Magyarországon és Erdélyben a 17. században jelentek meg. Szélesebb körben a század második felétől terjedtek el a párhuzamos latin–népnyelvű feldolgozások. Az említetteken kívül más szerzők (Emmanuel Alvarus, Johannes Rhenius) latin nyelvtanait is sokszor kiadták német, magyar és cseh kiegészítésekkel, némelyeket még a 19. század közepén is. (Ebből is kitűnik, hogy Sylvester János latin–magyar grammatikája messze megelőzte korát.)

Összegzésként megállapíthatjuk: a bártfai kiadvány tartalma és megjelenésének ideje alapján fontos helyet foglal el a kétnyelvű latin grammatikák sorában: hazai vonatkozásban figyelemre méltó dokumentuma egy népnyelv használatának a latin elsajátításában.

Hivatkozott irodalom

- BOGÁR 2009 – BOGÁR Judit, *Egy késmárki polihisztor élete és munkái feljegyzéseinek tükrében, Ifj. Buchholtz György naplója (1709–1737)*, Doktori (PhD) értekezés, Piliscsaba, PPKE BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Régi magyarországi irodalom műhely, 2009, 86.
- BORSA 1971 – BORSA Gedeon, *Legújabbán előkerült XVI. századi magyarországi, illetve magyar nyelvű nyomtatványok = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–1969*, Bp., OSZK, 1971, 207–216, 211.
- BÜLOW 1880 – BÜLOW, G. von, *Beiträge zur Geschichte des Pommerischen Schulwesens im 16. Jahrhundert = Baltische Studien, Pommersche Jahrbücher für Landesgeschichte 30*, hrsg. von der Gesellschaft für Pommersche Geschichte, Altertumskunde und Kunst, Kiel, 1880, 329–412.
- JÖCHER 1751 – JÖCHER, Christian Gottlieb, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. Bd. IV., Lipcse, 1751.
- LŐRINCZI 2011 – LŐRINCZI Réka, *Észrevételek a Kolozsvári Grammatikáról = Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben, Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok*, szerk. Keszeg Vilmos, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011, 176–193.

³⁰ Vö. LŐRINCZI 2011, 176–193.

- PIŠNA 2014 – PIŠNA, Jan, *Typografický popis tisků Melanchthonovy latinské gramatiky v české adaptaci Trojana Nigella = Bibliotheca Antiqua 23*, Olomütz, Vědecká knihovna v Olomouci, 2014, 49–57.
- RMNy – *Régi Magyarországi Nyomtatványok, 1473–1600*, összeáll. Borsa Geleon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos, Bp., Akadémiai, 1971.
- SÁRA 2001 – SÁRA, Balázs, *Quid est grammatica? Cuius est grammatica?, Ein lateinisches Compendium aus dem 16. Jahrhundert zur Grammatica Latina des Aelius Donatus mit deutschen Kontextglossen = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica 24*, red. István Szathmári, Bp., ELTE, 1999–2001, 159–181.
- VD16 – Verzeichnis der im deutschen Sprachgebiet erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts der Bayerischen Staatsbibliothek